

سیر دیدگاه‌های حفاظتی و مرمتی درباره آثار دوره ساسانی بیشاپور

علیرضا شاه‌محمدپور سلمانی

دانشجوی دکتری مرمت آثار دانشگاه هنر اصفهان و عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی
shahmohammadpour@yahoo.com

حسام اصلانی

استادیار دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان
hasasl@yahoo.com

حمیدرضا بخشنده فرد

استادیار دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان
hr.bakhshan@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵ / ۱ / ۳۱

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۳ / ۳۱

چکیده

آثار تاریخی بیشاپور که در اوایل دوره ساسانی شکل گرفته و گسترش یافته، همواره در معرض تهدید و تخریب و فرسایش قرار داشته است. گروه‌های تحقیقاتی‌ای که اقدام به مطالعه و کاوش در این محوطه باستانی کرده اند، در حیطه بینش و توان خود دست به اقدامات حفاظتی و مرمتی زده اند. اولین دیدگاه در مورد نحوه محافظت از آثار، استخراج و انتقال قطعات یافته شده و اجزای تزیینات معماری به موزه‌ها بود که توسط فرانسویان صورت پذیرفت. این نوع برخورد باعث بی‌هویت شدن برخی فضاها مانند ایوان و تالار موزاییک شده است. با شروع فعالیت هیئت‌های ایرانی، اقدامات مسئولانه‌ای در خصوص حفاظت از آثار در بیشاپور شروع شد، برخی از این عملیات‌ها با تخریب و تجدید بنا همراه بوده و جنبه بازسازی به خود گرفته است. از سال ۱۳۵۹ با حضور مرمتگران اداره کل حفاظت آثار ملی در بیشاپور، اقدامات جدیدی شروع شد که خلاصه‌ای از نوع فعالیت و گزارش‌های آنها در این مقاله آورده شده است. با مرور تاریخچه حفاظت و مرمت در این شهر تاریخی، استنباط می‌شود راهبردی خاص در این زمینه وجود نداشته است. خروج قطعات و اجزای تزیینی هر چند که از تخریب آن قطعه جلوگیری کرده، ولی کالبد و هویت محوطه تاریخی را خدشه‌دار کرده است که نمونه آن ایوان و تالار موزاییک است که فاقد این تزیینات است. بازسازی‌های انجام گرفته نیز از فلسفه‌ای برخوردار نیست؛ نمونه آن پایه‌های بتنی مجسمه شاپور است. اقداماتی که برای تثبیت وضعیت فعلی آثار به کار گرفته شده نیز نه تنها اثر بسزایی نداشته، بلکه با منظر تاریخی مکان نیز همخوانی ندارد. در انتهای این مقاله ضمن مطالعه دقیق روند حفاظت و مرمت در بیشاپور به این نتیجه می‌رسیم که با گردآوری دقیق اطلاعات و مشخصات آثار، بازآفرینی بخش‌هایی از بنا به صورت کالبدی و بصری در دستیابی به راهکارهای حفاظتی و مرمتی شهر مؤثر خواهد بود.

واژه‌های کلیدی:

بیشاپور، آثار ساسانی، حفاظت و مرمت.

سال ۱۹۳۵ میلادی اولین حفاری‌های باستان‌شناسی در این شهر زیر نظر موزه لوور فرانسه صورت گرفت. این حفاری‌ها تا به امروز با وجود وقفه‌هایی همچنان توسط محققان ایرانی ادامه دارد. عیان شدن آثار غیر منقول پس از انجام عملیات حفاری، آسیب‌پذیری آنها را در مقابل عوامل طبیعی و انسانی به شدت افزایش داده است. مطابقت تصاویری که پس از انجام حفاری‌ها تهیه شده با وضع فعلی آثار، حاکی از روندی فرسایشی است که تقریباً به از بین رفتن بسیاری از آثار به خصوص تزیینات معماری منجر شده است.

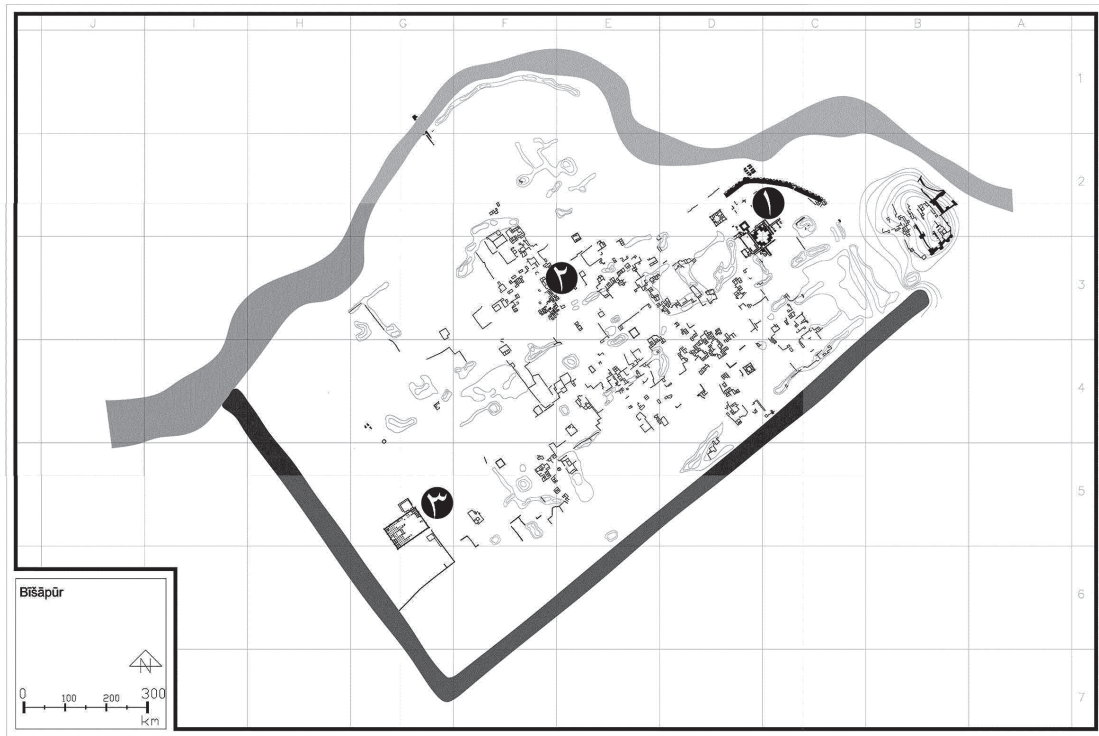
آنچه که در این مقاله به آن خواهیم پرداخت، روند تحول و دیدگاه‌های مختلف در حوزه مرمت و محافظت از آثار مکشوفه ساسانی است که توسط گروه‌های مختلف در دهه‌های گذشته در این شهر تاریخی به کار گرفته شده است. تنوع نحوه برخورد با آثار شهر بیشاپور بسیار گسترده است. گاهی اوقات انتقال اشیاء به موزه در اولویت قرار گرفته است که شامل جداسازی بخش‌هایی از بدنه تزیینات معماری نیز بوده و گاهی حفظ وضعیت و تثبیت حالت موجود در حد امکان در دستور کار قرار داشته است. سلابق گروه‌های فعال در بیشاپور در سیر تحول حفاظتی و مرمتی آن کاملاً قابل تشخیص است و عدم وجود یک دیدگاه حفاظتی و مرمتی که بر مبانی فکری خاصی استوار باشد، شدیداً احساس می‌شود. در (نقشه ۱) بخش‌هایی از محوطه داخلی شهر که کارهای مرمتی عمده در آنها انجام گرفته نشان داده شده است.

۱. شروع فعالیت‌های تحقیقاتی در بیشاپور و اولین دیدگاه‌های حفاظتی و مرمتی

گزارش‌های جیمز ژوستین موریه که نتیجه بازدیدهای وی از شهر بیشاپور در سال‌های ۱۸۰۹ و ۱۸۱۱ میلادی بود، اولین سابقه توجه محققان غربی به این شهر تاریخی است (موریه ۱۳۸۵). گزارش بازدیدی که در سال ۱۹۳۵ میلادی توسط دیوید تالبوت رایس به چاپ رسید (Talbot Rice, 1935) توجه موزه لوور را برای انجام حفاری در این شهر جلب کرد. ژرژ سال موزه‌دار بخش هنرهای آسیایی موزه لوور در همان سال مقدمات انجام کار میدانی را در شهر

دوره ساسانیان نقطه عطفی در معماری ایرانی و هنرهای وابسته به آن است. بازنگری فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی‌ای که پس از فروپاشی حکومت اشکانی در ایران انجام شد، در بسیاری از آثار هنری مجسم ساسانی نمود پیدا کرد. این تحولات باعث شد تا هنر ساسانی نه تنها برای نامگذاری آثار یک دوره تاریخی، بلکه به عنوان یک سبک هنری مورد توجه محققان قرار گیرد و اثرات آن در آثار دوره اسلامی نیز قابل ردیابی باشد. شکل‌گیری و سیر تحول آثار دوره ساسانی، خود دارای فراز و نشیبی بوده است که می‌تواند در مطالعه تاریخ هنر آثار دوره ساسانی موضوع نقد و بررسی باشد. یکی از نقاط عطف تاریخ هنرهای تجسمی ساسانیان در شهر بیشاپور رخ داد. تداخل فرهنگ اصیل معماری ایرانی با برخی فنون ساخت - که از معماری رومی و سوری الگوبرداری شده بود - زمینه مطالعاتی ارزشمندی را در حوزه تاریخ هنر ایران در شهر بیشاپور ایجاد کرد.

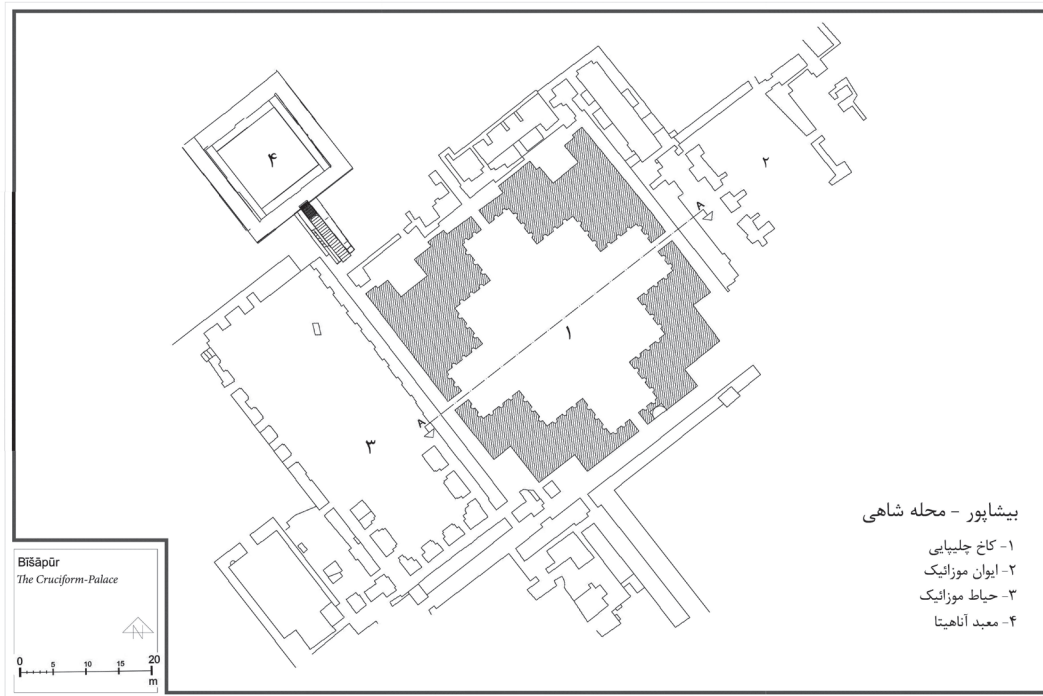
یکی از ویژگی‌های شهر تاریخی بیشاپور منحصر بفرد بودن، تنوع و تعداد آثار غیر منقول آن است. یگانه مجسمه سنگی عظیمی که از یک پادشاه ساسانی باقی مانده و بزرگترین مجموعه نقوش برجسته صخره‌ای ساسانی (شامل شش نقش برجسته) در این شهر قرار دارند. گنجبری‌های متعددی در گوشه و کنار آثار معماری بیشاپور دیده می‌شوند که نشان از تداوم و توجه به این هنر اصیل ایرانی دارد. حجاری‌های تزیینی در میان آثار معماری سنگی این شهر وجود دارند که تنوع زیادی از نظر طبقه‌بندی موضوعی دارند. استفاده از مجسمه‌های سنگی در ترکیب با فضاهای معماری نیز از ویژگی‌های این شهر است که اوج این هنر در معبد آناهیتا شکل گرفته است. اما آنچه که بیشاپور را از دیگر شهرهای ساسانی جدا می‌سازد، ورود عناصر تزیینی معماری رومی است. سرستون‌های کورنتین در مرکز شهر و طرح‌های موزاییکی که در یک تالار و یک ایوان در مجموعه بناهای دوره ساسانی شهر کشف شده است، از مهم‌ترین این عناصر هستند. این جاذبه‌ها از چشمان بازدیدکنندگان غربی دور نماند و در

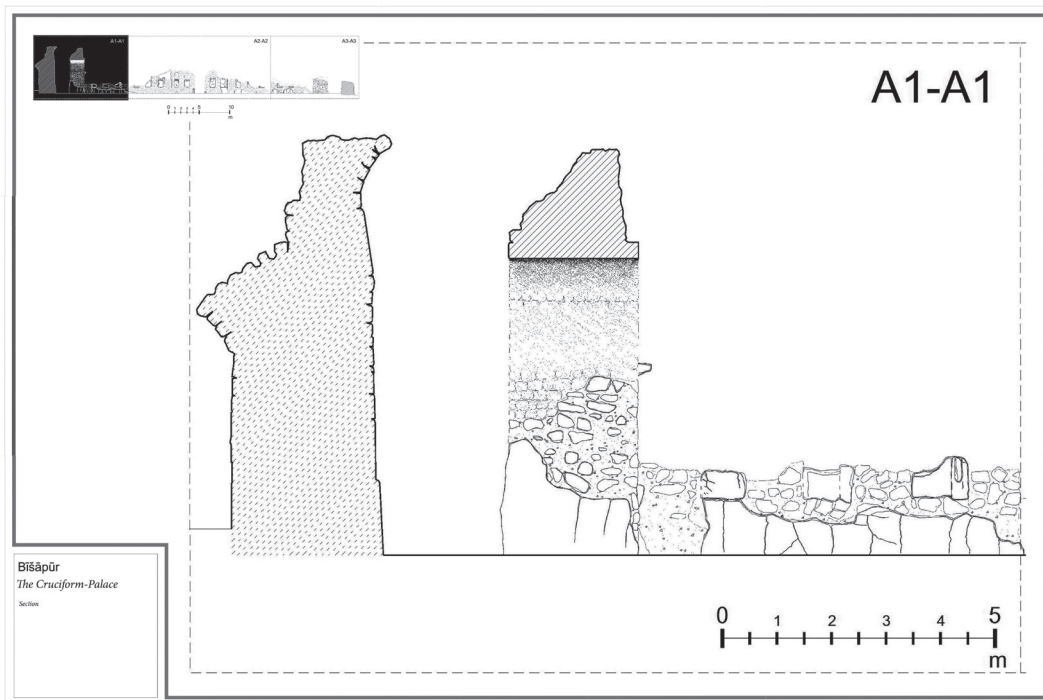
نقشه ۱. نقاطی از داخل حصار شهر بیشاپور که مرمت‌های اساسی در آنها صورت گرفته است:
 ۱. محله شاهی؛ ۲. محوطه اطراف ستون‌های یادبود؛ ۳. دارالاماره یا مسجد جامع بیشاپور.

باقی‌مانده از دوران حفاری نشان می‌دهد که تمهیدات مرمتی و حفاظتی می‌توانسته است در حفظ این آثار بسیار مؤثر باشد، ولی گیرشمن ترجیح داد تا با جدا کردن سالم‌ترین قطعات موجود یک نمونه از طاقچه‌ها را بازسازی و به پاریس انتقال دهد (تصاویر ۲ و ۳ و ۴). این روش در مورد کف‌های موزاییکی نیز در پیش گرفته شد و نمونه‌ها از کف تالار کنده شده و به موزه لوور و موزه ایران باستان منتقل شدند (تصاویر ۵ و ۶ و ۷). در حال حاضر فضاهایی که در شهر بیشاپور به عنوان ایوان موزاییکی و تالار موزاییکی معرفی می‌شوند فاقد هرگونه نشانه‌ای از این تزیینات معماری هستند؛ تنها در گوشه و کنار این بناها قطعات پراکنده مکعب‌های سنگی رنگی کوچکی مشاهده می‌شود که روزی جزئی از یک طرح زیبا بوده‌اند. در ۶۴ طاقچه کاخ چلیپایی نیز تنها قطعات کوچکی از گچبری‌ها در مکان خود مشاهده می‌شوند که بسیار آسیب دیده‌اند و تمامیت یک طرح را نشان نمی‌دهند.

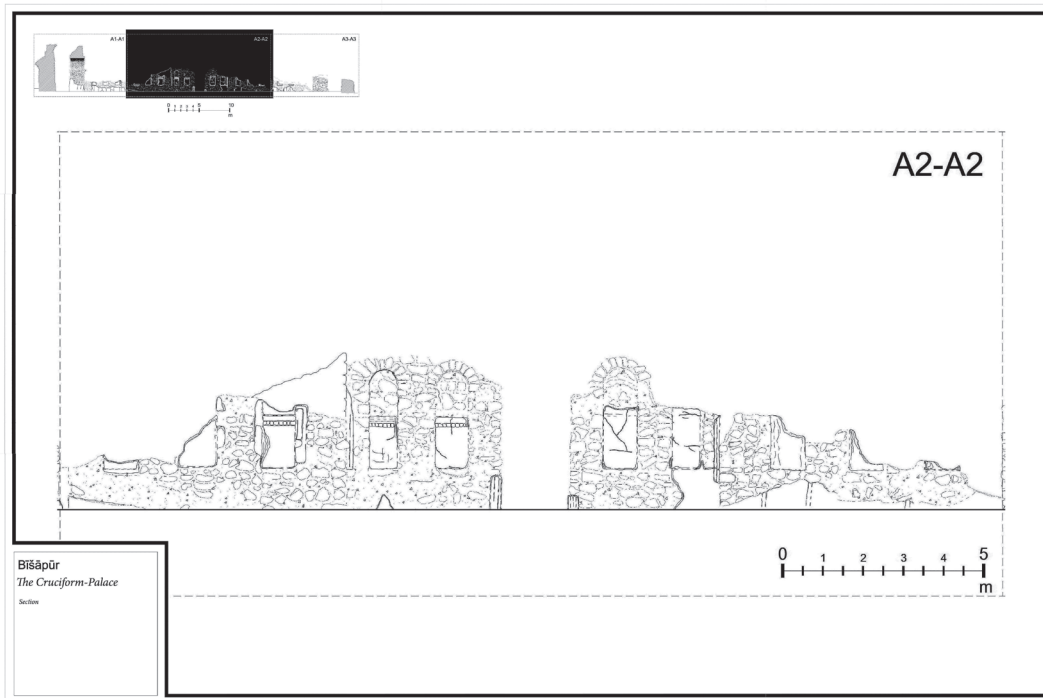
بیشاپور فراهم کرد و از سال ۱۹۳۸ تا ۱۹۴۱، کاوش‌ها به سرپرستی رومن گیرشمن به انجام رسید (گیرشمن، ۱۳۷۸: ۱۱). نتیجه کارهای وی در چندین مقاله و دو کتاب به چاپ رسیده است. وی موفق به شناسایی بخش مهمی از کاخ‌های ساسانی بیشاپور شد (نقشه ۲) و کشف تزییناتی همچون نقوش موزاییکی، او را چنان شگفت‌زده کرد که یکی از دو جلد کتاب خود را کاملاً به این موضوع اختصاص داد. با مروری بر یافته‌ها و نوشته‌های گیرشمن و بررسی مستندات محلی، درمی‌یابیم که گیرشمن هیچ‌گونه برنامه حفاظتی و مرمتی را در این محوطه دنبال نکرده است. او فقط به کسب اطلاعات و استخراج اشیاء و حتی قطعات غیرمنقول اعتقاد داشته است. دو نمونه بسیار مهم از این دست در موزه لوور فرانسه قرار دارند که عبارت‌اند از یک طاقچه گچی و کف‌های موزاییکی. در حین حفاری‌های گیرشمن در کاخ چلیپایی شهر بیشاپور (نقشه ۳ و ۴ و ۵) ۶۴ طاقچه که دارای تزیینات گچبری بودند، نمایان شد (تصویر ۱). تصاویر

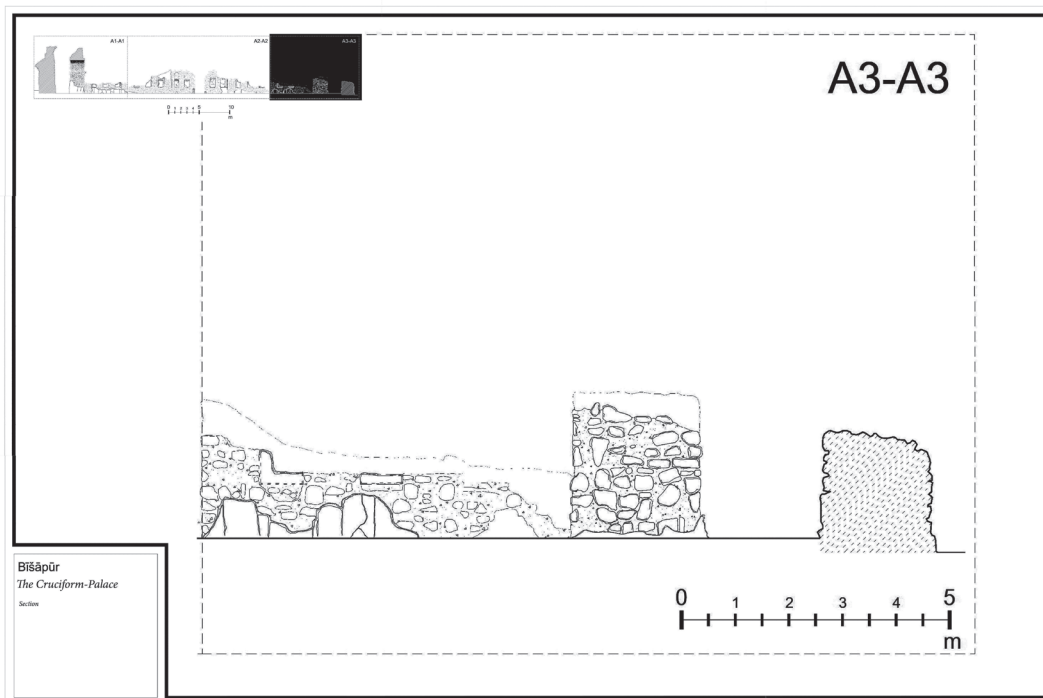
نقشه ۲. محله شاهی بیساپور (ترسیم از: شاه محمدپور).

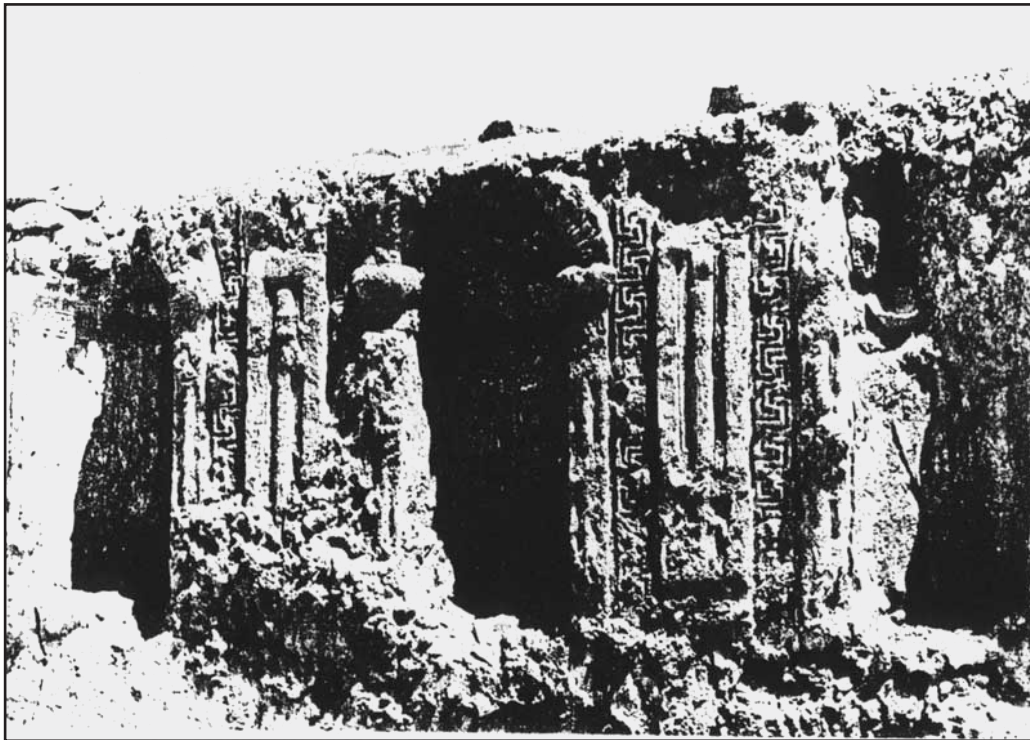
نقشه ۳. مقطع کاخ چلیپایی (۱) (ترسیم از: شاه محمدپور).

نقشه ۴. مقطع کاخ چلیپایی (۲) (ترسیم از: شاه محمدپور).

نقشه ۵. مقطع کاخ چلیپایی (۳) (ترسیم از: شاه محمدپور).

تصویر ۱. وضع یکی از طاقچه‌های گچبری شده کاخ چلیپایی در زمان حفاری‌های باستان‌شناسی توسط گیرشمن (۱۹۳۸-۱۹۴۱).

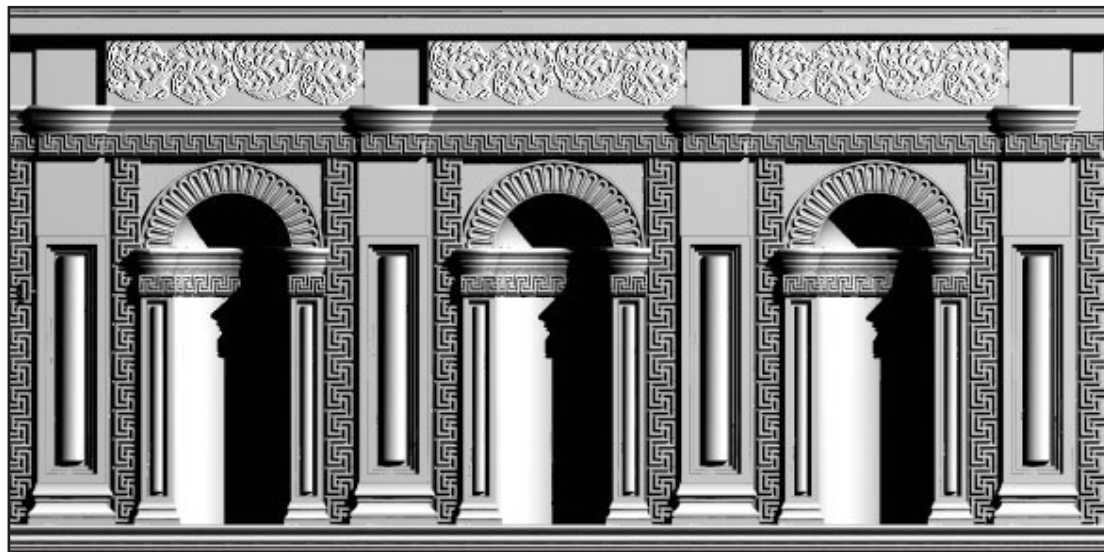

تصویر ۳. تصویری از جزئیات طاقچه گچی بیشاپور در موزه لوور (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۶).

تصویر ۴. تصویری از جزئیات طاقچه گچی بیشاپور در موزه لوور (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۶).

تصویر ۲. نمونه‌ای از طاقچه‌های گچی بیشاپور در موزه لوور (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۶).

تصویر ۵. طرح تصویری وضع اولیه طاقچه‌ها (طرح از: شاه محمدپور).

تصویر ۷. قطعاتی از طرح‌های موزاییکی بیشاپور در موزه بیشاپور (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۹۰).

تصویر ۶. یکی از طرح‌های موزاییکی بیشاپور در موزه لوور (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۶).

تحقیقاتی در شهر بیشاپور به دست گروه‌های ایرانی از سال ۱۳۴۷ از سرگرفته شد و تا سال ۱۳۵۷ تداوم یافت. محمد مهریار در مقاله‌ای با عنوان پیشینه پژوهش‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی در بیشاپور به شرح تاریخچه‌ای از فعالیت‌های تحقیقاتی در این شهر پرداخته است. تمرکز فعالیت‌ها در این دوران بر روی تکمیل حفاریات قبلی و کشف آثار جدید بود؛ با این تفاوت که آثار به‌دست‌آمده ترمیم و استحکام‌بخشی و گاه بازسازی می‌شدند (سرفراز و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳۹). بخش جدیدی که در این کاوش‌ها کشف شد باروی شمالی محله شاهی بود که از چندین برج به هم چسبیده تشکیل

۲. اولین اقدامات حفاظتی و مرمتی در شهر بیشاپور
 نخستین فعالیت مرمتی در بیشاپور در سال ۱۳۳۶ش روی مجسمه شاپور انجام شده است. مجسمه که به علت شکستگی پاهای آن فرو افتاده بود توسط نیروهای ارتشی، بر روی دو پایه بتنی برپا شد (تصاویر ۸ و ۹). این اقدام که بدون اطلاع از اصول مرمت و به دست نظامیان انجام شد، مجسمه را از تخریب کامل نجات داد. کتیبه‌ای به یادبود این اقدام بر روی یکی از دیواره‌های داخلی غار حجاری شده است (تصویر ۱۰). یازده سال بعد از این اقدام و ۲۷ سال پس از خروج فرانسویان از بیشاپور اولین فعالیت‌های

تصاویر و دیگر مستنداتی که در حین تعمیرات تهیه شده است و بررسی وضع کنونی معبد آناهیتا، می‌توان نتیجه گرفت که در تخریب بخش‌های آسیب‌دیده و نوسازی آنها تردید نشده است؛ به عبارت دیگر بر حفظ صورت اصیل بخش‌های آسیب‌دیده اصراری وجود نداشته و گاه از مصالح جدید استفاده شده است. این امر باعث شده تا در اطراف معبد، سنگ‌های تراش‌خورده باستانی فراوانی دیده شوند که موقعیت اولیه آنها در بنا دیگر قابل شناسایی نیست.

شده است. تغییرات اعمال‌شده در دوره‌های تاریخی قبلی بر روی این سازه، سیاست‌گذاری برای مرمت آن را دشوار کرده بود. برخی از برج‌ها در دوره‌های متأخرتر تخریب شده بودند که مرمت‌گران نهایتاً تصمیم گرفتند داغ پلان آنها را بر روی زمین نشانه‌گذاری کنند (نقشه ۶) (تصویر ۱۱). شرح این اقدامات در گزارش مرمتی‌ای که به سال ۱۳۵۴ توسط سرفراز تهیه شده، آمده است. از مهم‌ترین آثاری که در اواخر این دوره ده‌ساله بازسازی شدند، معبد آناهیتا و ستون‌های یادبود بودند (تصاویر ۲۰ و ۲۱). با توجه به

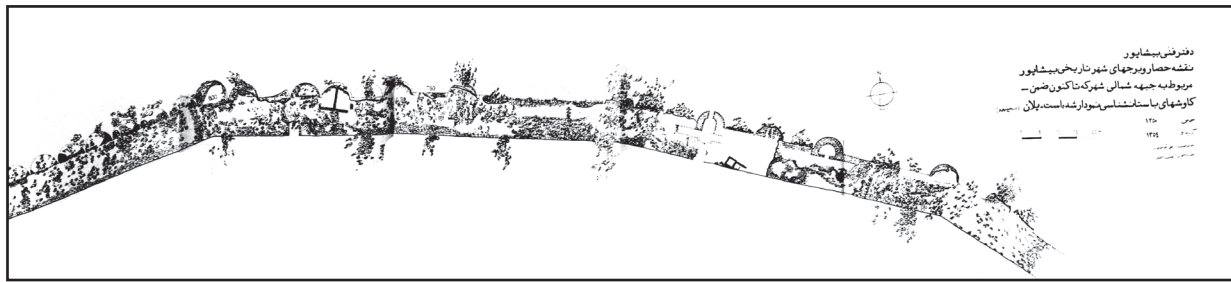
تصویر ۸. تصویری از مجسمه فروافتاده شاپور در غار (عکاس نامشخص و تاریخ عکس سال ۱۳۳۶ و یا پیش از آن است).

تصویر ۱۰. کتیبه یادبودی که به مناسبت برپایی مجدد مجسمه بر دیواره غار حک شده است (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۳).

تصویر ۹. مجسمه شاپور بر روی دو پایه بتنی (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۳).

نقشه ۶: نقشه حصار که به سرپرستی سرفراز و توسط کرامت جوکار ترسیم شده است (مأخذ: مرکز اسناد بیشاپور ۱۳۵۴).

و موردی در گوشه و کنار شهر انجام شده است که به توصیف آنها خواهیم پرداخت. بخشی از این فعالیت‌ها مربوط به ایجاد حصار و نرده به دور شهر و تسطیح مسیرهای منتهی به نقش برجسته‌ها و ورودی شهر است. ترمیم حصاری که به دور محدوده شهر کشیده شده، از سال ۱۳۵۹ آغاز شده و سال‌ها ادامه داشته است.

۳.۱. معبد آناهیتا (نقشه ۷)

با استناد به گزارش‌های مرمتی‌ای که در مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی موجود است و فهرست آنها در منابع پیوست درج شده، در پی اقدامات اساسی که سرفراز در سال‌های ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵ روی بنای موسوم به معبد آناهیتا انجام داد، از سال ۱۳۵۹ تا سال ۱۳۷۰ گروه‌های مرمت‌گر اقدام به تعمیرات پراکنده‌ای در این بنا کردند. ابتدا از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۳ شفته‌ریزی و ترمیم جزر داخلی دیوارهای معبد در دستور کار قرار گرفت و سپس سقف اتاقلک نگهبان آب و حوضچه آبی که بیرون از ساختمان اصلی معبد بود بازسازی شد. وضع فعلی این حوضچه نشان از استفاده از سنگ‌های نویی دارد که بنا بر صلاحدید مرمت‌گران تراشیده شده‌اند. یکی از فعالیت‌هایی که در سال ۱۳۶۴ آغاز شد، تعمیر سقف راهروی ورودی معبد بود. ابتدا بدنه سنگی غربی پلکان که احتمالاً دچار آسیب بوده مرمت شده است. سنگ‌های سقف این راهرو که به شکل ماهرانه‌ای تراشیده و در یک شیب حساب‌شده روی هم چیده شده بودند، پیاده شده‌اند ولی هرگز شکل نخستین خود را نیافتند. استفاده از تیر آهن نیز در مهار این سنگ‌ها با موفقیت همراه نبوده است و هم اکنون نیمی از سقف این راهرو بدون پوشش باقی مانده است. در

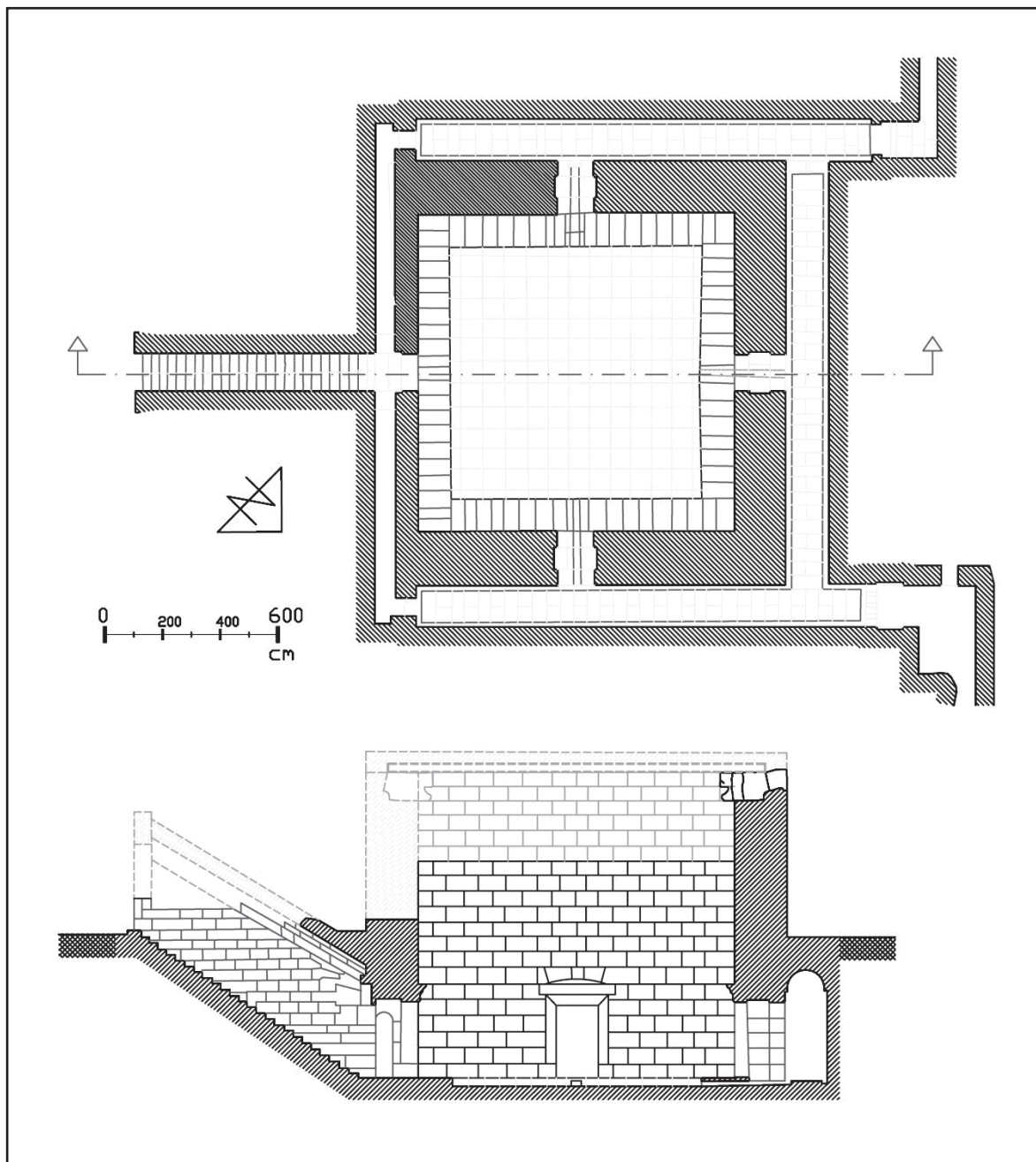
تصویر ۱۱. وضعیت برج و باروهای محله شاهی بیشاپور پس از مرمت (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۹).

۳. وقفه در حفاری‌های باستان‌شناسی و انجام برنامه‌های مرمتی

اولین نشانه‌های حضور سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران در شهر بیشاپور به عنوان متولی قانونی امر مرمت در گزارش‌هایی که از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۷۰ در دفتر فنی استان فارس تهیه شده، مشهود است. این گزارش‌ها توسط کمالی‌پور، رایتی مقدم، جوکار، و راهساز تهیه شده‌اند. فهرست این گزارش‌ها در بخش منابع و مأخذ انتهای مقاله آورده شده است. در طی این ۱۲ سال، مرمت‌های اضطراری

در حال حاضر ساختمان معبد به حالت تثبیت شده رسیده است. منصوری فرد در مقاله‌ای با عنوان معبد آب بیشاپور در سال ۱۳۸۶ به تشریح این بنا پرداخته و شکل اولیه آن را تصوّر کرده است (مأخذ: منصوری فرد، ۱۳۸۶: ۶۷۶-۵۶۱).

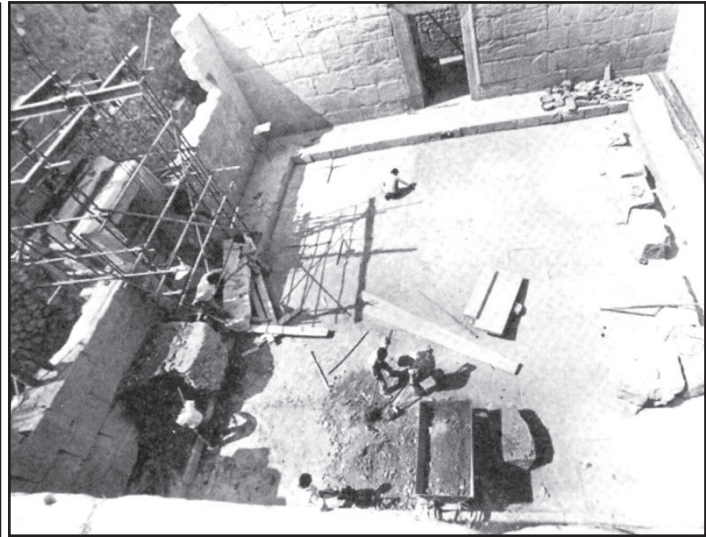
سال ۱۳۶۷ پشت دیوار پلکان را برای جلوگیری از تغییر شکل، شفته‌ریزی کردند؛ اما فشار سنگ‌های بلوکی سقف پلکان، راهروی جنوبی معبد را نیز دچار تنش کرد و در سال ۱۳۷۰ مجبور به انجام تعمیرات در این بخش شدند (تصویر ۱۲ و ۱۳).

نقشه ۷. پلان و مقطع معبد موسوم به آناهیتا (ترسیم از: شاه محمدپور).

تصویر ۱۳. ورودی معبد آناهیتا. مرمت‌گران از نظر فنی قادر به تکمیل پوشش سقف پلکان نشدند (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۹).

تصویر ۱۲. عملیات مرمت معبد آناهیتا در حدود سال ۱۳۵۵ (مأخذ: سرفراز، ۱۳۹۳: ۲۶۳).

بقیه آنها به حال خود رها شدند. امروزه قطعات اندکی از این گچبری‌ها هنوز باقی است. در تفکری که مدت‌ها در کاوش‌های بیشاپور جاری بود، اولویت با ایجاد چهره اولیه دوره ساسانی و حذف الحاقات دوره‌های بعدی بود که خود به از بین رفتن نشانه‌های تاریخی بسیاری منجر شده است.

۳.۲. تالار تشریفات

فضای این تالار که به کاخ چلیپایی نیز شهرت دارد از یک مربع به ضلع ۲۱ متر تشکیل شده است که احتمالاً گنبدی بر فراز آن وجود داشته است. در هر ضلع این مربع ایوانی وجود دارد که پلان تالار را به شکل یک چلیپا درآورده است. همان‌طور که در بخش بالا گفته شد، گیرشمن به حفاری در این بنا اقدام کرد و از میان گچبری‌های ۶۴ تاقچه آن سالم‌ترین قطعات را جدا کرده و به موزه لوور انتقال داد و

تصویر ۱۴. حفاظت از گچبری‌های ساسانی در کاخ چلیپایی بیشاپور (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۹).

این دیدگاه در گزارش‌های سال ۱۳۶۱ نیز دیده می‌شود که مبین این است که گویا اندک بقایای آثار دوره‌های متأخر ساسانی و یا دوران اسلامی در راهروهای اضلاع جنوبی و شرقی تخریب شده‌اند.

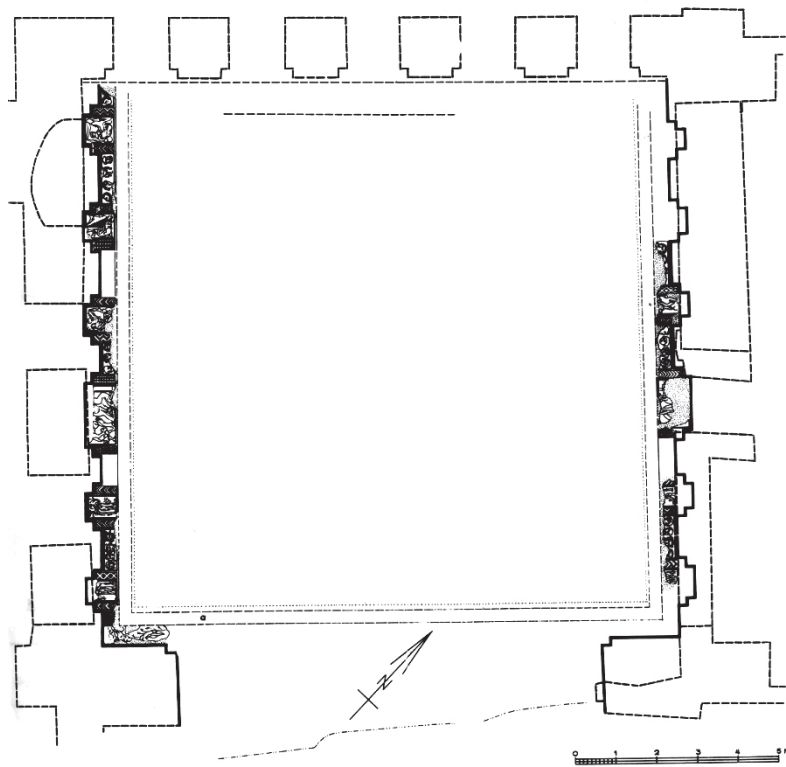
گزارش‌های سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۵ و ۱۳۶۷ تا ۱۳۶۹ که به توصیف فعالیت‌های حفاظتی در کاخ چلیپایی بیشاپور می‌پردازد، نشان می‌دهد که تنها به ایجاد سنگ‌چین در لایه‌های فوقانی بنا بسنده شده است. تنها کاری که برای حفظ گچبری‌های این بنا صورت پذیرفته، ساخت یک ویتترین شیشه‌ای در گوشه شمال غربی کاخ است که این گچبری‌ها را از آسیب‌های انسانی محفوظ داشته است (تصویر ۱۴).

۳.۳. ایوان و تالار موزاییک

کشف نقوشی که از قطعه‌سنگ‌های رنگی به روش چیدمان موزاییکی ساخته شده و در برخی فضاهای کاخ‌های ساسانی بیشاپور بود، گیرشمن را آنچنان تحت تأثیر قرار داد که بعدها

موضوع یکی از دو جلد کتاب خود در مورد بیشاپور را به آن اختصاص داد. او نقوش موزاییکی را از بستر خود خارج کرد. سه قطعه از این طرح‌ها در موزه لوور و سه قطعه در موزه ایران باستان قرار دارند. گیرشمن مدعی است که بقیه نقوش موزاییکی در زمان غیبت او توسط غارتگران تخریب شده‌اند و تنها سند باقی‌مانده از آنها طرح‌ها و تصاویری است که همسر او تهیه کرده است. خروج این نقوش از مکان اصلی خود باعث شده است تا ایوان و تالاری که به این نام خوانده می‌شوند، عاری از هرگونه نشانه‌ای از این تزیینات باشد (نقشه ۸).

در عملیات استحفاظی که بین سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰ در ایوان موزاییک صورت گرفت، سعی در محافظت از ریزش دیوار ضلع غربی شد و همچنین دورتادور جرسی که از بنای اصلی باقی مانده بود، با سنگ‌های جدید پوشانده شد (تصویر ۱۵). در این نقطه دیگر نه اثری از موزاییک است و نه ایوان. تالار موزاییک که به آن حیاط موزاییک هم می‌گویند نیز

نقشه ۸. پلان ایوان موزاییک که در کتاب بیشاپور گیرشمن به چاپ رسیده است (مأخذ: گیرشمن، ۱۳۷۸: ضمیمه انتهای کتاب، نقشه شماره ۴).

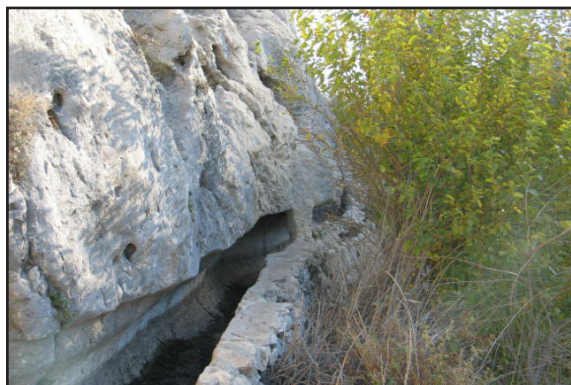

تصویر ۱۵. استحکام بخشی یکی از جرزه‌های ایوان موزاییک با پشت‌بند (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۹).

یکی دیگر از فعالیت‌هایی که سرفراز برای نجات نقوش صخره‌ای تنگ چوگان انجام داد، جابه‌جایی کانال آبی بود که با عبور از کنار نقش برجسته‌های جبهه شمالی تنگ چوگان

تصویر ۱۷. اثرات تخریبی جوی آب بر بدنه نقوش برجسته (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۳).

تصویر ۱۸. کانال آب در دل کوه و در امتداد نقوش برجسته‌های صخره‌ای (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۳).

تصویر ۱۶. حفاظت از گچبری‌های حیاط موزاییک توسط داربست و پوشش موقت (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۸۹).

فاقد این نقوش است ولی به سبب وجود نقوش گچبری در آن از نظر حفاظتی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. در سال ۱۳۶۴ بخشی که دارای گچبری‌هاست ترمیم شد و سقفی از ورق‌های گالوانیزه مستقر بر پایه داربست روی آن زده شد (تصویر ۱۶).

آسیب زیادی به آنها زده بود (تصاویر ۱۷ و ۱۸).

۴. مطالعات ساختاری در راستای مرمت آثار ساسانی بیشاپور

برخی از محققانی که به یافتن روش‌های علمی برای حفاظت و مرمت آثار شهر تاریخی بیشاپور می‌اندیشیدند، از زوایای مختلف به موضوع پرداختند. لزوم اقدام عملی برای برگرداندن آثار به وضع مطلوب، ایجاد تصویری از صورت اولیه آثار را می‌طلبد که بر اساس مستندات و مدارک موجود شکل گرفته باشد. نوش‌آفرین مختاری وایقانی برای رسیدن به این منظور به بازتعریف شهر بیشاپور در «واقعیت مجازی» می‌پردازد. او واقعیت مجازی را ابزاری در اختیار پژوهشگر قلمداد می‌کند که می‌تواند بر اساس اطلاعات تاریخی، فضایی را که قرن‌ها پیش وجود داشته و امروزه از میان رفته یا دچار تحولات فراوان شده، بازنمایی کند و بیننده را در آن فضا قرار دهد (مختاری وایقانی، ۱۳۹۱: چکیده پایان‌نامه). سرفراز نیز در مقاله‌ای با عنوان سازمان فضایی شهر بیشاپور به ترسیم مجازی ساختار شکلی شهر پرداخته که البته به بحث‌های معماری و تزیینات وارد نشده است (سرفراز و تیموری، ۱۳۸۶: ۱۰۲-۹۱).

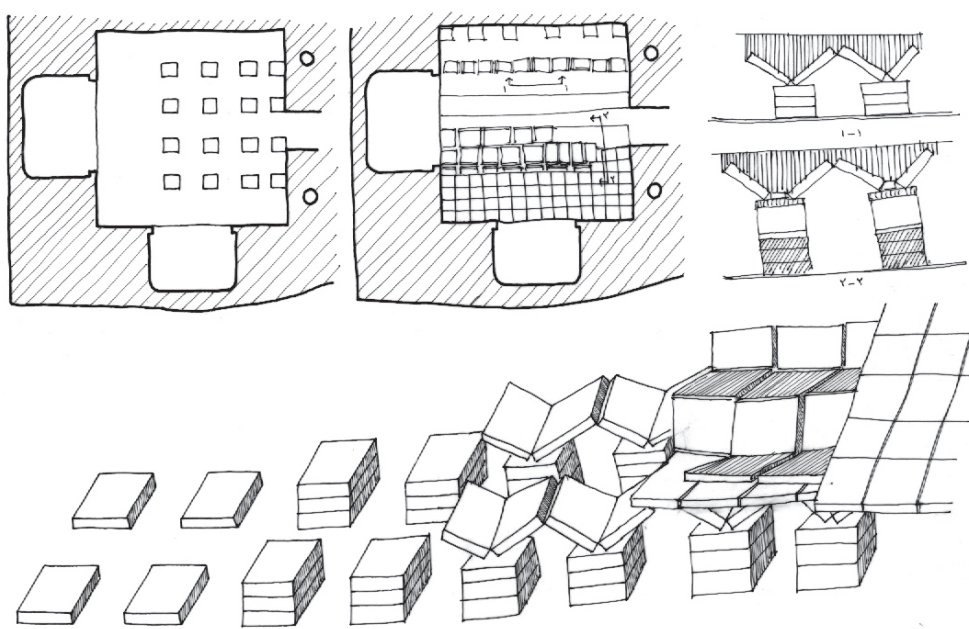
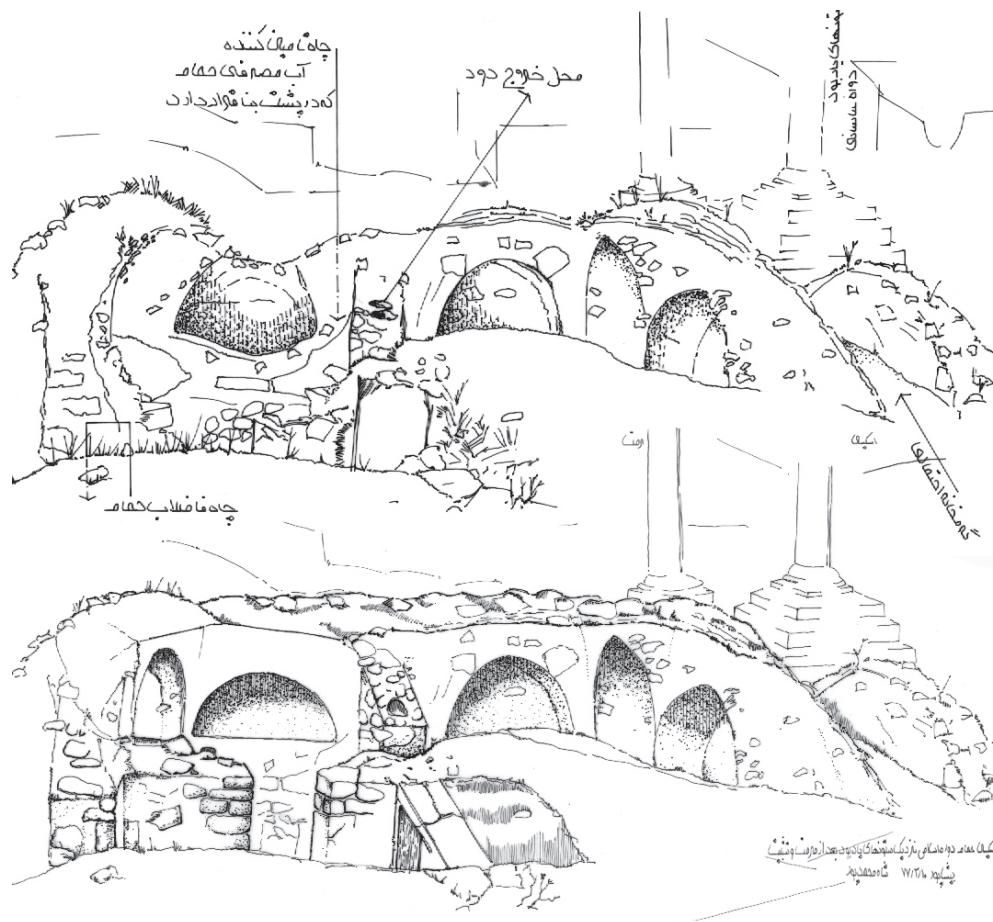
برخی دیگر از محققان از زاویه ترمیم عناصر کالبدی به بحث مرمت آثار ساسانی بیشاپور پرداخته‌اند. حسین‌پور دوانی بر اساس فن‌شناسی ملات‌های گچ و خاک به کاررفته

در آثار معماری و تزیینات بیشاپور، سعی در یافتن الگوهایی برای حفاظت و مرمت دارد (حسین‌پور دوانی، ۱۳۸۹: ۴۴-۲۹). در خصوص نقش برجسته‌ها و آسیب‌هایی که به آنها وارد شده است نیز مقالاتی به چاپ رسیده‌اند، از جمله مقاله بهرمان که به آسیب‌شناسی نقش برجسته تاج‌گیری شاپور اول از نماد اهورا مزدا می‌پردازد (بهرمان و طالبیان، ۱۳۸۷: ۱۶۱). او به بررسی سطوح این نقش برجسته که از لایه‌ای سیاه‌رنگ پوشیده شده پرداخته و در قالب مطالعات آزمایشگاهی، مکانیزم تخریب احتمالی بر روی این سطوح و راه حل حفاظتی آن را مطالعه کرده است. او برای رسیدن به این هدف، طی مطالعات آزمایشگاهی، ساختار نوع سنگ و گونه گل‌سنگ‌های موجود روی آنها را مشخص و مسائل مربوط به حضور و یا عدم حضور این لایه روی نقش‌ها را از منظر مبنای مرمت تحلیل کرده است.

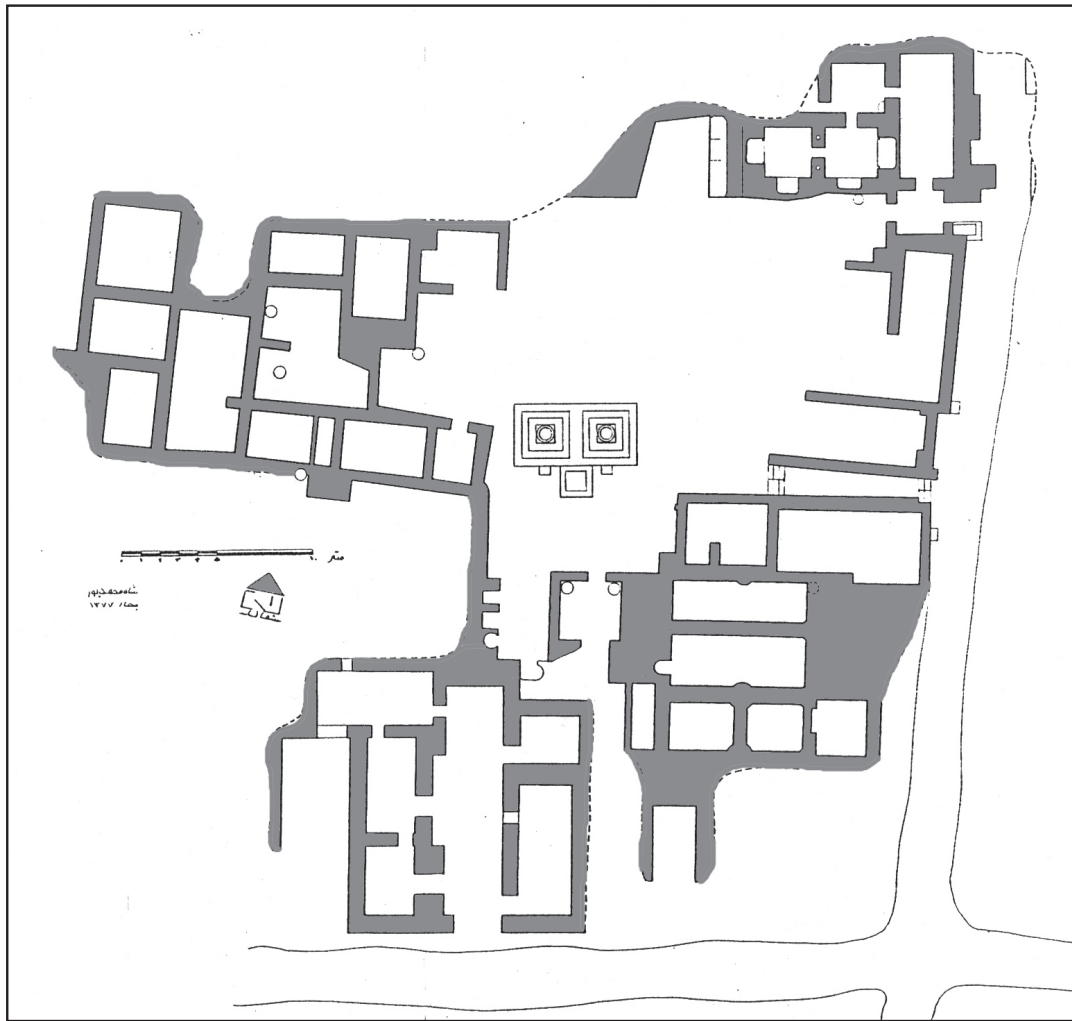
رویکردی دیگر در مرمت آثار تاریخی بیشاپور را محمد مهریار پی‌گرفت؛ او همراهی کاوش باستان‌شناسی، خواناسازی و مرمت را در کنار یکدیگر مطرح کرد. مصداق این رویکرد در سراب دخترن عملی شد (تصویر ۱۹). بازسازی کالبدی بخش‌هایی از بناهای آسیب‌دیده بر مبنای نشانه‌های قطعی، از جمله کارهایی بود که مهریار در اطراف ستون‌های یادبود شهر و در میان آثار دوره اسلامی به انجام رساند. بازسازی بخش‌هایی از کف کاذب و گوشه‌سازی‌ها و

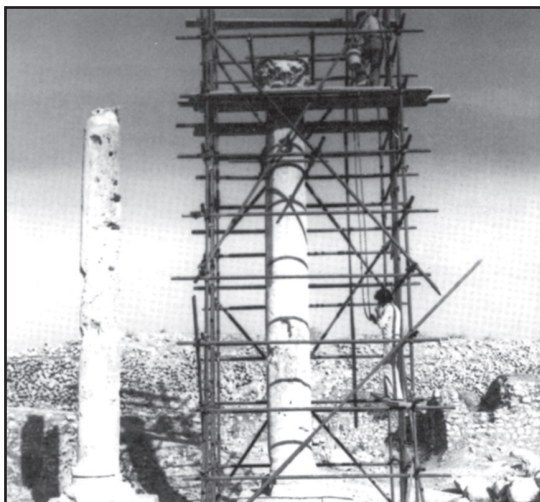
تصویر ۱۹. کاوش و خواناسازی و مرمت در سرچشمه موسوم به سراب دخترن (عکس از: شاه محمدپور، ۱۳۷۷).

اسکیس ۱. نحوه بازسازی و مرمت بخش‌هایی از حمام کنار ستون‌های یادبود (طرح از: شاه محمدپور، ۱۳۷۷).

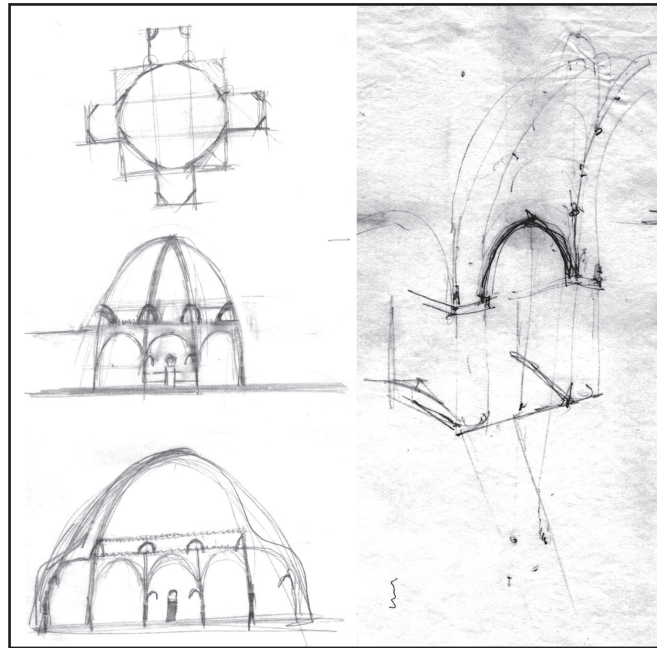
نقشه ۹. ستون‌های یادبود در میان آثار دوره اسلامی (برداشت و ترسیم: شاه محمدپور، ۱۳۷۷).

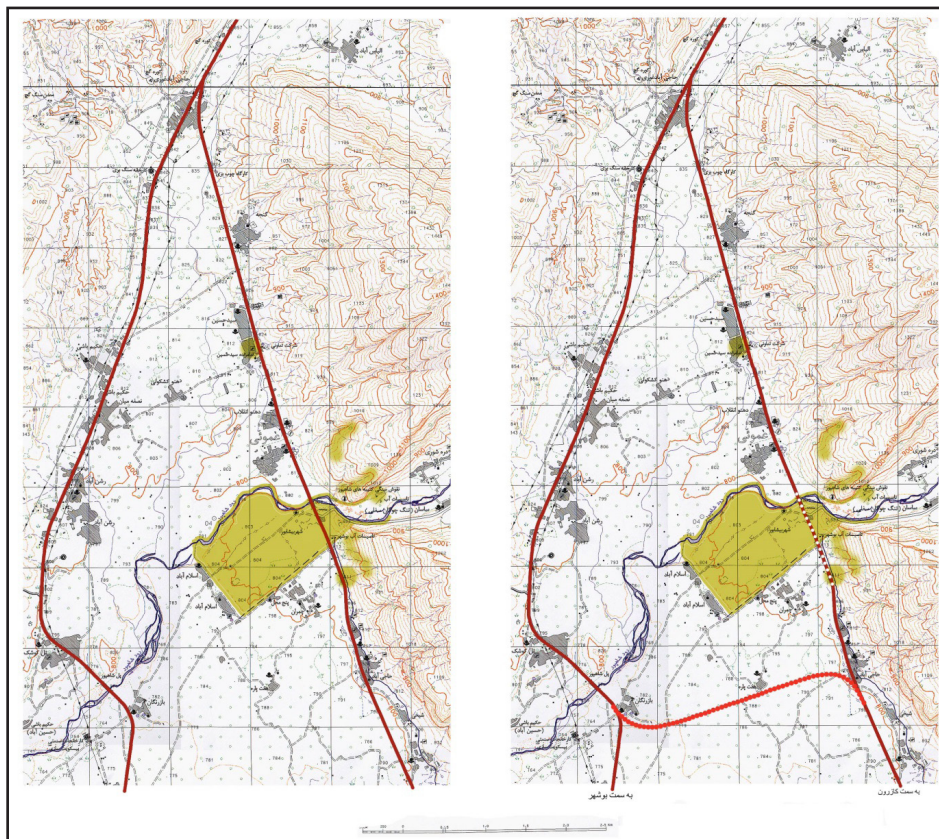
تصویر ۲۱. برپایی ستون‌های یادبود
(مأخذ: سرفراز، ۱۳۹۳: ۲۳۳).

تصویر ۲۰. وضعیت ستون‌های یادبود در میان بناهای دوره اسلامی
(مأخذ: گیرشمن ۱۳۷۹: لوح ۴۰).

اسکیس ۲. مهریار برای به تصویر کشیدن نحوه پوشش کاخ چلیپایی یا تالار تشریفات (سمت چپ) و دارالاماره یا مسجد جامع (سمت راست) این اشکال را ترسیم کرده است (۱۳۷۷) (مأخذ: آرشیو شخصی شاه محمدپور).

نقشه ۱۰: طرح جاده کمربندی بیشاپور که آسیب‌های ناشی از عبور جاده از داخل شهر را رفع می‌کند. این طرح توسط مهریار ارائه و توسط شاه محمدپور ترسیم شده است.

دیوارها و حوضچه‌های آب حمامی در مرکز شهر در قالب این نوع مرمت می‌گنجد (اسکیس ۱) (نقشه ۹). در بخش‌هایی که امکان ایجاد کالبد اثر وجود نداشت و یا با مبانی مرمت مغایرت داشت، مهریار با بهره‌گیری از ترسیم به بازسازی تصویری برای فهم فضا دست می‌زد. (اسکیس ۲). یکی دیگر از فعالیتهای مهریار در حفاظت از آثار تاریخی بیشاپور ارائه طرح‌هایی بود که علاوه بر تأمین نیازهای زندگی در منطقه، به حفظ آثار نیز می‌پرداخت؛ نقشه ۱۰ نحوه اتصال جاده کازرون و بوشهر را برای حذف جاده عبوری از داخل محوطه به نمایش می‌گذارد.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نمایندگان موزه لوور، به عنوان نخستین پژوهشگرانی که در شهر تاریخی بیشاپور دست به کاوش‌های کالبدی زدند، برنامه حفاظت و مرمت آثار در محل را در دستور کار نداشتند. استخراج اطلاعات و اشیای تاریخی مهم‌ترین مأموریت آنها بود. گیرشمن تزیینات معماری را نیز از بنا جدا کرده و به موزه‌ها انتقال داده است. اولین اقدام حفاظتی در بیشاپور، توسط ارتش در سال ۱۳۳۶ روی مجسمه شاپور انجام شد. برپا کردن مجسمه فروافتاده شاپور بر روی دو پایه بتنی اگرچه با اصول و معیارهای مرمتی فاصله داشت، باعث جلوگیری از تخریب کامل آن شد. مرحله اصلی و مسئولانه حفاظت و مرمت در بیشاپور به سال ۱۳۵۴ و توسط سرفراز انجام شد. بازسازی معبد آناهیتا و برپایی ستون‌های یادبود شهر از شاخص‌ترین فعالیت‌های وی بود. برای انجام این کار بخش‌هایی از بنا تخریب و نوسازی شده است و البته با توجه به مقایسه مستندات، صحت صورت بازسازی شده مورد تأیید کارشناسان است. از سال ۱۳۵۹ مرمت آثار تاریخی شهر به عهده سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران گذاشته شد. گزارش‌های باقی‌مانده از این دوران نشان می‌دهد که برنامه و سیاست‌گذاری کلانی در این شهر تاریخی برای حفاظت و مرمت از آن وجود نداشته و تنها به فعالیت‌های موردی اقدام شده است. در کنار اقدامات کالبدی که در سطح شهر انجام می‌شده، برخی فعالیت‌های تحقیقاتی نیز در خصوص مرمت آثار صورت پذیرفته که عمدتاً مطالعات مستقل و یا تحقیقات

دانشجویی بوده است.

موضوع حفاظت و مرمت در شهر تاریخی بیشاپور، دیدگاه و راهبردی را می‌طلبد که هویت کالبدی، فرهنگی و تاریخی آن را بازگرداند. بدین منظور باید عوامل مخرب آثار شناسایی و بهترین روش حفاظتی انتخاب شود. تدوین مبانی مرمتی در قبال بستر خالی تزیینات و قطعات معماری که جدا شده و به موزه‌ها منتقل شده اند از ملزومات حفاظت از بیشاپور است. روش‌های مختلف بازآفرینی کالبدی و مجازی به منظور بازگرداندن هویت تاریخی بیشاپور می‌تواند جایگاه ویژه‌ای کسب کند. بنابراین تبیین اصول حفاظتی‌ای که ماهیت تاریخی آثار شهر بیشاپور را به نمایش بگذارد، هدف مهمی است که به دستیابی به راهکارهای حفاظتی و مرمتی منجر خواهد شد که علاوه بر حفظ کالبد و هویت آثار، با شناساندن بصری آثار به مخاطب عام، ارزشمندی حفاظت از آنها را در جامعه تسری می‌دهد.

منابع

- امیری، مصیب. (تیر و مرداد ماه ۱۳۸۸). گزارش هفتمین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه طبیعی تاریخی بیشاپور و تنگ چوگان. شیراز: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، استان فارس.
- بهرمان، علیرضا و محمدحسن طالبیان. (بهار و تابستان ۱۳۸۷). «آثار سنگی: آسیب‌شناسی نقش برجسته تنگ چوگان در بیشاپور». در مجله مرمت و پژوهش، ش ۴، ص ۱۶۱-۱۷۰.
- جوکار، کرامت‌الله. (۱۳۶۰). برنامه مرمت بناهای تاریخی مجموعه بیشاپور در سال ۱۳۶۰ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.
- حسین‌پور دوانی، عاطفه. (۱۳۸۹). مطالعات ساختاری فن‌شناسی بر روی ملات‌های گچ و خاک ساسانی بیشاپور. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حفاظت و مرمت آثار و اشیاء فرهنگی. استاد راهنما: غلامرضا وطن‌خواه. استاد مشاور: داریوش حیدری. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت اشیاء و ابنیه تاریخی.
- راهساز، حسن. (۱۳۶۸). گزارش شش‌ماهه دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بنای مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۸ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی،

- استان فارس.

- راییتی مقدم، حسین. (۱۳۶۱). گزارش نوبت اول و دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهایی تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۱ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- راییتی مقدم، حسین. (۱۳۶۲). برنامه مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۲ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۶). گزارش مرمت نوبت سه‌ماهه چهارم - عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۶ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۷). گزارش سه‌ماهه سوم - عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۷ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۸). گزارش شش‌ماهه اول عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۸ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۹). گزارش یک‌ساله عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۹ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۷۰(۱)). گزارش شش‌ماهه اول عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۷۰ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۷۰(۲)). گزارش شش‌ماهه دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۷۰ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۴۸). «بیشاپور شهر بزرگ ساسانی». در *باستان‌شناسی و هنر ایران*، ش ۲. ص ۶۹-۷۴.

- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۵۴). *بنای تاریخی بیشاپور* (گزارش مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- سرفراز، علی‌اکبر و محمود تیموری. (۱۳۸۶). «سازمان فضایی شهر ساسانی بیشاپور». در *باغ نظر*، ش ۸، ص ۹۱-۱۰۲.

- سرفراز، علی‌اکبر و احمد چایچی امیرخیز و محمدرضا سعیدی. (۱۳۹۳). *شهر باستانی بیشاپور*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۵۹). گزارش نوبت اول و دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی مجموعه بیشاپور در سال ۱۳۵۹ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۰). برنامه مرمت بنای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۰ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۱). برنامه مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۱ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۴(۱)). گزارش نوبت اول و دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهایی تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۳ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۴(۲)). برنامه مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۴ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۵(۱)). برنامه‌های مرمتی بناهای تاریخی بیشاپور در سال‌های ۱۳۶۴-۱۳۶۵ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۵(۲)). برنامه مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۵ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- کمالی‌پور، محمدرحیم. (۱۳۶۷). گزارش سه‌ماهه دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بنای مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۷ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۸). *بیشاپور: موزائیک‌های ساسانی* (جلد دوم). ترجمه اصغر کریمی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۹). *بیشاپور* (جلد اول). ترجمه اصغر

استان فارس.

- راییتی مقدم، حسین. (۱۳۶۱). گزارش نوبت اول و دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهایی تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۱ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- راییتی مقدم، حسین. (۱۳۶۲). برنامه مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۲ (برنامه مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۶). گزارش مرمت نوبت سه‌ماهه چهارم - عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۶ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۷). گزارش سه‌ماهه سوم - عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت مجموعه تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۷ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۸). گزارش شش‌ماهه اول عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۸ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۶۹). گزارش یک‌ساله عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۶۹ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۷۰(۱)). گزارش شش‌ماهه اول عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۷۰ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سازمان میراث فرهنگی استان فارس. (۱۳۷۰(۲)). گزارش شش‌ماهه دوم عملیات انجام‌شده و پیشرفت مرمت بناهای تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۷۰ (گزارش مرمت). شیراز: سازمان میراث فرهنگی، استان فارس.

- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۴۸). «بیشاپور شهر بزرگ ساسانی». در *باستان‌شناسی و هنر ایران*، ش ۲. ص ۶۹-۷۴.

- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۵۴). *بنای تاریخی بیشاپور* (گزارش مرمت). شیراز: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، دفتر فنی استان فارس.

- مهربار، محمد. (۱۳۷۹). «سیمای شهر بیشاپور در دوران اسلامی». در مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم. ج ۳، ص ۱۱-۱۳۸.
- مختاری وایقانی، نوش آفرین. (۱۳۹۱). بازتعریف شهر ساسانی بیشاپور در واقعیت مجازی. پایان نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما: احمد امین پور. استاد مشاور: ناصر نوروززاده چگینی. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده معماری.
- Talbot Rice, David. (1935). "The city of Shāpūr". in *ArsIslamica* II, 2, p. 174-188.

کریمی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- منصوری فرد، محسن. (۱۳۸۶). «معبد آب بیشاپور». در مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم. ج ۵، ص ۵۶۱-۶۷۶.
- مهربار، محمد. (۱۳۷۸). «پیشینه پژوهش‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی در بیشاپور». در مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم. ج ۲، ص ۱۱-۶۹.
- موریه، جیمز ژوستینین. (۱۳۸۵). سفرنامه جیمز موریه. ترجمه ابوالقاسم سری. انتشارات توس.